

Ernyey József

**A Magyarországon letelepedett bencések,
ciszterciták, johanniták, dominikánusok,
jezsuiták és más szerzetesrendek
gyógyszertáraitól**

Forrás: V. Molnár László (összeáll.): Ernyey József életműve. Gyógyszerészettörténet – művelődéstörténet. Előszó: Grabarits István, a latin szövegrészeket ford.: Magyar László András. A bibliográfia összeállításában közreműködött: Perjámosi Sándor. Gyógyszerészettörténeti szaklektor: Péter H. Mária. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2008. MATI – Ernyey József Gyógyszerészettörténeti Könyvtár – Magyar Gyógyszerészettörténeti Társaság. pp. 99–125. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 24.)

A MAGYARORSZÁGON LETELEPEDETT BENCÉSEK, CISZTERCITÁK, JOHANNITÁK, DOMINIKÁNUSOK, JEZSUITÁK ÉS MÁS SZERZETESRENDEK GYÓGYSZERTÁRAIRÓL¹⁰⁸

Ehelyütt nem kívánjuk felvázolni a szerzetesség viszonyainkat úgysem érintő első reformját, csak arra utalunk, hogy a világ végét váró chiliasmus sokat rontott a szerzetesek fegyelmén az első ezredév vége felé. Pompás szervezetük, intézményeik – velük a betegápolás – már erősen bomladozni kezdett. Szerencsére hozzánk ennek vihara sem jutott el, mert Szent István munkatársai a térítés nagy munkájában már a megreformált és valóban megtisztult új szerzetesség, a bencés clunyi, majd a citeauxi kongregációk neveltjei, akik a tudomány, főleg az orvostudomány terén éppoly elsőrangú erők, mint az erkölcsi világban.

Szent Benedek regulája mellett külön típus a Szent Ágoston szabályait követő, ugyancsak elágazott sokféle szerzet. Egy része pl. a tulajdonképpeni kanonokrend, noha a maga betegeit ellátta, betegápolással – akárcsak nálunk a premontrei rend – mégsem foglalkozott. Annál inkább tette ezt másik testvére, a Szent Síról elnevezett rend, bár nálunk mindössze négy kolostora volt és korán a Szent Lázár, illetőleg johannita-rendbe olvadt be. Ide tartozik továbbá a Szt. Lélekről nevezett ispotályos kanonok, valamint a rabváltó trinitáriusok rendje. Igaz, hogy ez utóbbi hozzánk csak a XVII. században került, amikor betegápoló feladatát már nem érvényesíthette, de a szomszéd országokban így működött. Ugyancsak Szent Ágoston szabályai alapján szerveződtek a – különben remete regulát követő – magyar pálosok, tehát szabályaiknál fogva ők sem betegápolók, de helyi viszonyoknak megfelelően kórházat és patikát tartottak fenn egészen feloszlásukig. Végül ugyancsak augustinusoknak mondhatók a kifejezetten betegápoló irgalmasok.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Forrás: Ernyey József: Szerzetesrendjeink gyógyszerterárai. = A Magyar Gyógyszerész-tudományi Társaság Értesítője 8 (1932) No. 3. pp. 182–215. (Kiny.: Pápa, 1932. Főisk. ny. 36 p.) (Részlet)

¹⁰⁹ Ratzinger György: Az egyházi szegényápolás története. I. köt. Bp., 1886. XXX, 435 p., II. köt. Bp., 1887. XXXI, 283 p., 2 lev. Ebben a munkában megtalálható a kérdés részletesebb szakirodalmi forrásanyaga.

A nem kevésbé változatos lovagrendek sorából hozzánk aránylag kevés jutott. Megemlítjük a bencés regula alapján szervezkedett templárius rendet, noha betegápoló szerepéről inkább csak a hagyomány beszél. Versenyháza – utóbb itteni javainak és bajainak örököse – a johannita-rend működéséről a hazai gyógyászat terén valamivel többet tudunk ugyan, de tudományos működésének vagy irodalmi tevékenységének, akárcsak külföldön, itt sincs nyoma. Mellettük a Szt. Lázárról nevezett lovagrend – a johanniták egyik elágazása – különleges szolgálata szerint főleg a bélpoklosok gyógyítására szorítkozott (szerencsére nálunk alig volt elterjedve ez a betegség), de főleg a lovagok buzgalmának csökkenésével – még pápai eltöröltetése előtt – csaknem észrevétlenül elenyészett, emléke alig maradt. A német lovagrend nálunk rövid, de szomorú fellépése után – még mielőtt különleges iránya valami nyomot hagyhatott volna – jókor letűnt. Különben, bármilyen jelentékeny tényező volt otthonában, tudományos vagy közegészségi működésének komolyabb emléke nem igazolható.

Válasszuk külön a vidéken és a városban működő szervezeteket. Szent Benedek és tágabb értelemben vett követői – a nagyobb, gazdagabb rendek általában – kerülték a várost; ellenben a Szentlélek-rend szegényebb lovagjai, akárcsak a későbbi koldulórendek, a polgári élet integráló elemei lettek, mert ott találkozunk velük városainkban, még mielőtt a ferencesek felléptek volna. Így látjuk rendházaikat Budán, Pécsen, Kassán, Sárospatakon: az erdélyi részeken Marosvásárhelyt, Földvárót, Tordán és sok más szász városban. Középuton vannak a Szent Antal lovagok, mert a városok közelében laknak ugyan, de rendszerint kívül maradnak, a külvárosokban vagy azok környékén telepednek meg. Így látjuk őket Selmecbánya közelében, Besztercebányán, az elpusztult Szent Antal, a későbbi Szászfalu helyén, ahol az ősi vízvezeték és fürdő beszél a városi kultúrát megelőző működésükről. Azért a város – mikor a rend itt már ismeretlen körülmények között elenyészett – a község vízjogát hagyományképpen még évszázadok múltán is elismeri.¹¹⁰ Hasonlóan jelentkeznek a lovagok Pozsonyban, Lőcse közelében Darócon, Sopronban, Segesvárt és más helyeken, de mivel kórházuk van, rendszerint az ispotályosokkal, vagy a Szentlélek rendjével zavarják őket össze.¹¹¹

*

¹¹⁰ Jurkovich Emil: Besztercebánya egészségügye a múltban. = Népegészségügy 8 (1927) No. 21–22. pp. 1474–1502.

¹¹¹ Így pl. Fejér György 'Codex diplomaticus'-ában található 1370. évi adatok inkább erre az Antalos rendre vonatkoznak, lásd: Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Prodomus. Tomi IX. Vol. 4. Budae, 1834. Typ. typogr. reg. universit. Hung. p. 200, 302.

A kolostori kórházak berendezése változhatott ugyan a rendek speciális feladatai szerint, de lényegileg azonos volt mind. Uttörő e téren *Szent Benedek*, a hírneves orvos intézkedése, mikor a rendtagok számára való belső betegszobán kívül – odakint a vármonostor udvarán – külön fürdő- és szállóházat rendelt az utasok és betegek részére. A fürdőkórház domus infirmaria zárt, orvosságos szobája (medicinale) mellett külön gyógyszerkiosztó hely volt a bejáró betegek számára (potionarium). Szagos, távolról illatozó helyiség volt ez, mert egy XII. századbéli házszentelő ima¹¹² áldást mond ennek munkásaira, bejáró betegeire, valamint azokra, akik elmenőben fűszereinek illatát élvezni fogják (odorimenta naribus discernunt).¹¹³

Maga a potio [az ital], más szóval confectio, sive medicina, quae potatur [olyan készítmény vagy orvosság, amelyet inni szoktak], általában valami elkészített, bevenni való orvosság volt. Így említi a Pray-kódex: „ex herbis salviam et savinam in potiunculis bibant” [a növények közül a zsályát és a borókát fogyasztják italocskákban] orvosságnak a füvek közül zsályát és szabinát igyanak. Az ilyen potio a későbbi infusum frigidumnak felel meg, eltér a forrázás vagy főzés útján készült apozémától, bár a közéletben ez a megkülönböztetés nem mindig érvényesül, hiszen végeredményül colatura volt mind a kettő. Nálunk kivételes módon a Pray-kódex potio-sicca-t [száraz italt] is alkalmaz, ami Pseudo-Beda szövegéből hiányzik.¹¹⁴ Ez valami por alakú fűszeres keverék volt, amit csak a téli hónapokban adtak, főleg ruta, levisticum [lestyán], betonica, pimpinella járt, de júniustól októberig még ilyen potiót sem adtak. Végül potio volt az ásványvíznek egyszeri adagja is.

Mivel a kor divatja szerint minden orvossághoz – akárcsak a fürdőhöz vagy érvágáshoz – ott a helyszínen külön ima és áldás járt, világos,

¹¹² Idézi Du Cange, más szöveggel: Franz, A.: Die Kirchlichen Benediktionen des Mittelalters. Tom. I. Freiburg, 1909. p. 638.

¹¹³ Látnivaló, hogy itt még szó sincs apothekáról, azaz, hogy a szerzetesek nyelvén az apothéka valami kamara volt a kolostor külső részén, valahol a pincebejárat mellett, a füstölőház közelében. Úgy látszik, ebben őrizték a délebbéd ételmaradványait, de leginkább a napra szükséges bort, mert az itt mondott áldás szövege leginkább erre hivatkozik. „Deus, qui spirituali laetificas vino – da in hac apotheca tuo munere largitatis vina nostris usibus influere.” [Isten, ki szellemi borral örvendeztetsz minket – add, hogy azoktól, akik ebben a patikában keresik segítségedet, befolyjék számunkra a bor.] – Ennek gondozója inkább a pincemester (cellárius) lehetett (Franz id. műve Tom. II. p. 40.). Különböznünk tudjuk, hogy a Saint Gallen-i kolostor későbbi gyógyszerterátát „armarium pigmentorum”-nak mondták. Az ismert tervrajz szerint ez közvetlenül a domus medicorum mellett állott, kijáráttal a herbularius kert felé, mert a szerzetesek gyógytárai nevében is különbözni akartak a világiak statioitól, illetőleg roszshírű confectionariusaitól. Ezeket II. Frigyes 1224. évi híres rendelete már apothecariusoknak mondja.

¹¹⁴ Vö.: Magyar Könyvszemle. Új f. 33 (1926) No. 3–4. pp. 372–375., uo. Új f. 34 (1927) No. 1–2. pp. 67–83.: Pray-kódex, továbbá Migne, J.-P.: Patrologiae Cursus Completus. Tom. II. Paris, 1850. p. 90.; Beda Venerabilis Opera, p. 950.

hogy ezt csak felszentelt pap adhatta, azaz a potionarium kezelője nem lehetett egyszerű fogadalmas szerzetes. Így pl. a betegség kezdetén jelentkező oldalnyílalás, fejfájás, láz jelentkezése esetén adott potio Szent István első vértanúhoz intézett imádsággal (invocatio) járt, mégpedig úgy az orvosságnyújtó, mint a bevevő beteg részéről. Ennek emléke fennmaradt a régi kórházak, régi patikák „Szent Istvánhoz” címében, ez jelentkezik a budai Augustinusok budai kórháza és temploma nevében, s ezért lett Szent István az esztergomi ispotályosok patrónusa.

E legrégebb *bencés* jellegű invocatio még a klasszikus értelemben vett anaklésisnek mondható, de mellette csakhamar kifejlődött az új, még varázsigé nélküli incantatio, invocatio. Ilyen a dominikánusoknak Szent Péter invocatiojával megáldott bélféregűző sója. Nem keresünk csodahatást benne, pedig népszerű orvosság volt ez a nehezen szuggerálható gyermekek számára és híre Németországban a XVIII. századig fennmaradt. Különbözik semmi csodálni való nincs rajta, hiszen a bélféreg-kúrát a mai világ szintén sós vízzel vagy sós heringgel kezdi. Hasonló a karmelita atyáknak Szicíliában 1306 táján felmerült vize, ami nem azonos az utóbb 1644 táján Dél-Franciaországból terjedő Aqua Carmelitarum, Spiritus melissae compositussal, hanem az a Szt. Adalbert segítségével hívásával szentelt különleges víz. Lehet, hogy utóbb valami különleges arcanum járulhatott hozzá, mert láz- és fájdalomcsillapító hatásában ugyancsak hittek a XVII. századig. Hasonló volt az említett Szt. Antal lovagoknak védőszentjük invocációjával szentelt bora, amit „Ignis sacer” mérgezés ellen itattak betegekkel. Igaz, emellett elvonták tőlük az anyarozzsal fertőzött kenyeret és ugyancsak megáldott hófehér süteménnyel tartották, de elérték a kívánt célt: „morbidum ignem extingui – integros mente et corpore representari” [a kóros tüzet kioltani, és szellemileg-testileg meggyógyítani őket]. Másutt az Ágoston-rendbeli betegápolók 1305 óta Tolentinói Szt. Miklós invocációjával megáldott kenyeret adtak a mérgezés gyanújában levő páciensnek, „si quid veneni, si quid mortiferae operationis fuerit” ugyancsak teljes eredménnyel, mert utána egészséges vomitus következett.

Külön áll a mágikus rejtett szót, varázsigét tartalmazó, ezért orvosságra nem szorult ráolvasások csoportja. Ezt csak mellesleg említjük, de jó tudnunk, hogy Quintus Serenus Samonicus amulettje megóvott a negyednapos hidegtől, ha viselője „gyakran ismételte” a neki szánt varázsigét. Caracalla császár csalódott benne és az ifjabb Serenusnak nagy oka lehetett hirdetnie: „Nam febrem vario depelli carmine posse, Vana superstitione” [Az ugyanis hiú babonáság, hogy a lázat különféle ráolvasásokkal el lehet űzni].

Igaz, hogy alig három évszázad elteltével Marcellus Empiricus újra szólhatott a varázsigék erejéről: „namque est res certa salutis Carmen ab

occultis tribuens miracula verbis” [Az egészség visszaszerzésének biztos módja a ráolvasás, hiszen az titkos szavakkal idéz elő csodát].

De hova lett volna enélkül a mágia?

*

Könnyű lenne rámutatni, hogy tömegpszichózissal, baráttalálmánnyal állunk szemben, ha nem volna ott a sok barátkort megelőző hasonló klasszikus emlék. Ez a sok szertartás ugyanis mind ősi örökség, a barát csak tovább idézte a „Terra matert”, a „Sancta tellust”, vagy gyógyfűszedés közben a Chiront és Aesculapot;¹¹⁵ akárcsak kora elődei Rómában. Azaz, hogy a régi hagyománynak eleget tegyen, vagy füvei gyógyhatását biztosítsa, a barát vétkezett, hiszen az Egyház itt minden bűbájos fogást, minden ráolvasást tilalmazott, még a Miatyánkot is. De a barát, mivel Plinius és más klasszikus olvasása közben sűrűn akadt ilyen varázsigékre, vagy más gyökérésáshoz való természetfeletti műfogásra, ezeket nyugodtan alkalmazta tovább, csak a nagyon kirívó pogány elemet pótolta jól-rosszul odaillő keresztény nevekkal. Egyébként a sok mítoszi részlet megtartotta. Növényeiben a: Satyrium, Centaureum, megfért akár a Carduus Veneris, a Carduus Mariae mellett; vagy a Flos Jovis és a Flos Trinitatis. A világ forgott tovább, míg a hetes, ott a medicinale asztalánál, a keresztény misztikum, vagy még inkább a külső üldözés hatása alatt el nem vesztette a reáliák iránti érzékét. Ez időben még nem dívott a Mária mennybemenetelén szokásos gyógyfüvek és virágok benedictiója, legalább nem a zárda, legfeljebb itt-ott egyes plebánia-templomok gyakorolták. De a szokásos füvek: Gratiola, Verbena, Ruta, Betonica stb. kultusza szintén római emlék, akárcsak a szegfű és a későbbi pápai Caryophyllus. De az ilyen szenteltfüvekhez a klastromi patika akkor, de utóbb sem nyúlt, a nagyközönségre hagyta ezt.

Szorosan véve tehát a barát még ennyivel sem járult hozzá a szükséges babona fenntartásához, új elemekkel pedig egyáltalán nem gazdagította, noha, mint látjuk, volt valamelyest érzéke a mitológia iránt. Egyébként eléggé komplikált lény volt. Korának miszticizmusa harmonikusan folyt össze benne vallása tételeivel és az ókorba visszanyúló tudományos elméletekkel. Ezért, míg a hívők testi-lelki jóvoltát gondolja, maga iparos, tudós és mi minden egy személyben. Saját tervei alapján hidat, templomot épít és alkotásainál fizikai munkát vállal; közben szánt, vet, az erdőn pedig, amikor herbatoria kiszáll, fejszét forgat a testvérekkel együtt. Nehéz megmondani, mit hozott külső iskoláiból. Mérnöki tudást semmi esetre, mert ilyenkor még nem tanították. Orvosi tudománya pedig vajmi fogyatékos lett volna, ha beéri az ott nyert elméletek kis adagjával. Saját utánjárása, az

¹¹⁵ Franz, A. id. műve Tom. II. p. 396.

öregektől ellesett sok apró műfogás, de főleg a gyakorlati élet tette őt mesterré. Emellett korának, de még inkább a klasszikus tanulmányoknak közvetlen hatása alatt áll. Azért, ha Pray-kódexünk orvosa betegeinek prognózisát Pythagoras-Apuleius kerekével állapítja meg, híven folytatja azt, amit már Horatius és Juvenalis kigúnyolt orvosai hagytak rá örökségül, sőt megtoldja azt Ptolomaeus és Petosiris hasonló értékű tábláival. De ha nem derogált a XVI–XVII. század tudós orvosainak forgatni ezeket, az immár Esdras próféta naptárának kinevezett számlapokat, miért nem játszhatott volna velük a tudatlan barát? Az ő kritikus napjai pontosan egyeznek a késői tudósok, Dies medicinales, Dies Aegiptiaci dátumaival, vagy a planéták és a hold ellenhatásáról vallott nézetekkel.

Nehezebb kérdés, *milyen lehetett egy ilyen medicinale felszerelése* és besztása, mert bármennyire ismerjük szereit, vagy azok összetételeit, edényeiről nincs megfelelő emlékün. Kétségtelen, hogy a jólétben élő rendek, műízlésükhöz híven, ezt sem hanyagolták el. Hiszen kebelbeli műiparosaik mellett, az alapítólevelek tanulsága szerint, elegendő iparos jobbágyságot kaptak, ennél fogva a fölszerelés házilag hamar mehetett. Természetesen nem készültek akkor különleges cifra edények a patika számára, beérték az átlagos használati bögrékkel, ellenben szelencéket faraghattak fából, esetleg ezüstből, vagy más fémből, mert nem volt ritka az ötvösmester sem közöttük. Különben az üvegedényeknek sem lehetett híja, hiszen a Veszprém-völgyi apácáknak 1109. évi adománylevelében iparosaik sorában: szekérgyártó, kovács, esztergályos stb. mellett: formator et custos lagenarum van említve. Tudjuk, hogy a lagena, esetleg véka, mérő vagy kulacs lehet, de az apácáknak erre az iparcikkre alig volt szükségük. Vékát pedig, ha két iparos emberöltőn át farag vajon hová tették volna?

A külső gyógyszerelés fő tényezője akkor *a fürdő*, azért pl. a pécsváradi monostornak a király sok erdő-mező művelésére adott jobbágyság mellett a szálló szolgálatára három, az ispotály számára négy, a fürdőnek külön hat szolgát rendelt. Így volt ez Pannonhalmán, vagy a Géza király alapította garamszentkereszti apátságban, ahol a savanyúvízforrás mellett négy más kút és egy patak vize szolgált a fürdőzők számára. Nem lehetett a véletlen dolga, hogy a bajmóci hévvíz, a híres „fons fervidus” már 1113 előtt a zabori bencések kezére jut.¹¹⁶ Éppoly tudatosan szerzik meg a bencések betegek számára a pöstyéni forrás másik ágát Banka faluban, míg a fő forrás állítólag templárius kézben volt. A Banka kis fürdőt jelent, mert a rend itt valóban fürdőházat létesített, a XVIII. századbeli visitációk még szólnak róla. E forrásokat lassan elmosta a Vág, amikor elhagyva régi medrét, Nagykosztolány vidékéről idetört. Hasonlóan céltudatos volt a skalkai bencésapát eljárása, mikor a néhai Castrum Haraldi tövében fakadó melegvíz kedvéért megszerezte a későbbi Trencséntepla ak-

¹¹⁶ Lásd részletesebben Fejér György 'Codex diplomaticus'-ában!

kor értéktelen, vizenyős rétjeit. A „Sancta Maria de Monte”, a későbbi Borsmonostor¹¹⁷ bencései, itteni birtokuk kiegészítésére meleg forrást kapnak Endre király jóvoltából 1229-ben. Ez utóbbi, kórházával együtt, a ciszterciták kezére jut. A szerencsi bencések 1294. évi kénes fürdőjét a rend hanyatlásával 1393-ban a ferencesek veszik át. A bakonybéli monostor jobbágyainak külön terhe volt a gyógyerejű Borostyánfő vizének gondozása, valamint a kolostori fürdő fűtése.¹¹⁸ Mutatóul még ennyi a bencések balneoterápiájának igazolására.

*

Külön említendők az ugyancsak korán jelentkezett *ciszterciták*. 1142 tájt II. Gézától nyerik a Bátaszéki apátságot, majd Egresen, Zircen, Pilsen, Pásztón és más helyeken rendezkednek be. Tudjuk, hogy a pásztói fürdő túlélte a rend pusztulását, akár csak az ő birtokukban volt szántai borkút, amelyről, bár nincs adatunk róla, föl kell tennünk, hogy bőven használták betegek számára, mert a vidék a török világ kezdetén ezt rég ismert orvosságnak emlegeti. Hogy részletekbe ne bocsátkozzunk, csak futólag említjük, hogy a kalocsai érsek 1234-ben megépített új bácsi kórházát: *hospitale ad receptionem infirmorum* [a betegek befogadására való ispotályt], a pápa jóváhagyásával a cisztercitáknak, mint kitűnő betegápolóknak adja át.¹¹⁹ A fent említett borsmonostori kórház egyik ápolója, Imre comes 1314. évi végrendeletében kiemeli, hogy tehetetlen béna állapotában a cisztercitáknak, főleg az apátnak ápolását élvezte soká, ezért halálból nekik ajándékozta egyedi birtokát. Mivel szövege külön kiemeli: „*pudem ac manuum et ceterorum membrorum truncatione et contractione plagatus*” voltát, ezt talán úgy kell értelmezni, hogy a ciszterciták, átvéve a hanyatló Szent Antal rend szerepét, idült anyarozsmérgezésben szenvedő betegeket ápoltak és Imre így vesztette el végtagját.¹²⁰ Kilit egri püspök 1332-ben a bélháromkuti források, a kunok egykori áldozóhelye területére cisztercitákat hoz és itt, e soha be nem fagyó vizeken, fürdőt épít. Úgy látszik, jól bevált a használata, mert a kolostor rég elpusztult, jóformán a helye is elenyészett, de a fürdőit sokáig felkeresték.

Szerzeteseink orvosi tudománya főleg a salernói iskola hatása alatt állott, ahonnan mindig több elméleti tudást, mint gyakorlatot hoztak; ezért a Párizs és Montpellier iskoláját követő francia ciszterciták, bár a

¹¹⁷ Borsmonostor (1894-ig Klastrom, németül Klostermarienberg): falu a mai Ausztriában Burgenland tartományban a Felsőpulyai járásban (– *a szerk. megj.*)

¹¹⁸ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I–XII. köt. Bp., 1860–74. (Magyar történelmi emlékek)

¹¹⁹ Fejér, G.: Codex diplomaticus. Tom. III. Vol. 2. Budae, 1829. p. 384.

¹²⁰ Fejér, G.: Codex diplomaticus. Tom. X. Vol. 2. Budae, 1834. p. 251.

tudományos alapismereteket sem mellőzték, inkább gyakorlati ismeretekre törekedtek. Ide tartozott a gyógyszerészet is, bár ez a kor, miként fentebb említettük, legalább az északi tartományokban, nem különböztette meg a tulajdonképpeni confector medicinarum gyógyszerészt és az orvost, a kettő egy személyben egyesült. E tekintetben nem volt különbség az egyetemeken, bár az orvosi irányok felől néha heves viták folytak. Mégis abból, hogy egy-egy kórház cisztercita, bencés vagy más rend kezében volt, következtetni lehet az orvosi irányára.

Mint a párizsi iskola díszje, a szentté avatott Albertus Magnus dominikánus, Macer Floridus, a növénytaníró cisztercita, Trusianus Monachus karthausi, Thaddeus Florentinus minorita, Rogerius Baco, a híres szabadgondolkodó ferences, Thomas Cantimpré augustinus stb., azaz minden rendnek akadt a maga kebeléből támadt híresebb, bizonyos irányt jelentő orvosa, akit egy ideig követtek. Ismeretes pl. a bencéseknek szívós ragaszkodása Strabus (849 táján írt) Hortulusához, az ő kertjeikben tenyésztett orvosi növények és vele együtt szereiknek jó része tehát erre a forrásra megy vissza, ezért érvényesülnek Strabus elvei utóbb Saint Gallen kertjeiben is. A monte-casinoi Alphanus és kortársa, Gariopontus, illetőleg Constantinus Africanus tartós hatásának tulajdonítható az a kevés orvossággal, inkább diétával és némi füvekkel való kezelés, ami nálunk a Pray-kódex Reguláiban jelentkezik. Emellett Nicolaus Praepositus hatása jelentkezik Regulái összetett szereiben, ami nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte érvényesül.

Ez a nagy tekintély fejté meg, hogy a szerény XI. századbéli auctor jelentősége még a reformáció korában sem veszett el. Tudjuk, Leonhard Fuchsius¹²¹ adta ki bő kommentárokkal Baselben 1542-ben és a könyv a XVII. században még hat újabb kiadást ért meg; viszont Pray-kódexünk Pseudo-Beda szabályait új versekbe foglalta Melanchthon legjelesebb tanítványa, Joachimus Camerarius.

Éppen azért nem lephet meg, hogy az 1292 előtt működő nagyszzebeni patika, az egykori Szentlélek-rend kórháza útján oly népszerűvé tette a Nicolaus Praepositus-féle pilulákat, hogy ezek még a kései, 1576. évi leltárban is felmerülnek. Annak idején, mikor a leltárt ismertettük,¹²² bőven szóltunk mindezekről, itt csak felújítjuk, hogy e későbbi „Hauspillen” őse, a „Pilulae sine quibus esse nolo”¹²³ [olyan pilulák, amelyek nélkül

¹²¹ Leonhard Fuchs (1501–1566) neves német botanikus, orvosdoktor volt, 'De Historia Stirpium' c. művét Baselben adták ki 1542-ben (több kiadása is megjelent) (– a lektor megj.)

¹²² Lásd: A nagyszzebeni gyógyszerterár felszerelése 1531-ben. I–IV. = A Gyógyszerész 4 (1902) No. 15. pp. 270–271, No. 16. pp. 289–290, No. 17. pp. 301–302, No. 18. pp. 319–320.

¹²³ A XIII. században keletkezett Antidotarium Nicolai-ból átvett, a XVIII. század végéig használt előírat, erős hashajtó hatású pilula (– *Grabarits István kieg.*)

nem lehetek meg] masszája, miként XVIII. századbeli manuálisaink mutatják, változatlanul fenntartotta magát 15 uncia mirobalanum¹²⁴ (a mai terminalia), 2 uncia rheum,¹²⁵ ugyanannyi senna¹²⁶ és agaricus¹²⁷ kíséretében 14 uncia ballasztanyagot tartalmaz rózsaszírom, ürömpor és más hasonló anyag, csupa indifferens szert és ez a csodaszer hatszáz évig hirdette, hogy a barát-medicina sikereit letagadni nem lehet.

*

A fent említett *johannita lovagok* hozzánk aránylag későn, csak II. Géza korában jutottak el, de esztergomi, majd székesfehérvári házukból hamar ellepték az egész országot. Fontos szerepük volt II. Endre 1217. évi kereszties hadjáratában és a király lelkesedéssel szól működésükről: „láttuk, hogy a betegségben szenvedőket puha ágyak és ennivalók bőségében és gyönyörűségeiben részesítették, a koldusokat pedig bőséges alamizsnával elégitették ki”.¹²⁸ Eleinte mindnyájan tevékenykedtek a sebesültek és betegek szolgálatában, de utóbb az úri réteg különvált, inkább csak harcolt, elszakadt a szolgálattól, majd különvált a papoktól és a betegápolás a harmadik rendre hárult.¹²⁹

A lovagoknak Esztergomban, Budán, Győrött, Székesfehérvárott és sok más helyen voltak kórházzal kapcsolatos rendházaik, ahol a szegényeknek orvosságot, ételmezt, télen pedig pénzt és ruhát adtak. Ezért a király, akárcsak a főurak, jelentékeny adománnyal támogatták működésüket. Látjuk pl. III. Béla a fehérvári konvent számára évi 60 márkát, utóbb egyszerre 100 márkát utalt ki és velük országos nagy kórház létesítését tervezte. Emellett kivették részüket a tatárok elleni harcokban. A király az ő kíséretükben tért vissza bujdosásából, rájuk bízta a Duna menti új várat, majd az Al-Duna védelmét, amikor odalent újabb birtokadomá-

¹²⁴ mirobalanum = indiai mandula, myrobalan-gyümölcsök, különféle terminalia fajoktól származó, kelet-indiai növények, gyümölcsük dió (– *Grabarits István kieg.*)

¹²⁵ Rheum = reum-gyökértörzs, Rheum palmatum és más Rheum-fajoktól, hashajtó (– *Grabarits István kieg.*)

¹²⁶ Senna = szenna levél és termés (– *Grabarits István kieg.*)

¹²⁷ Agaricus = taplógomba, Polyporus officinalis Fr. (– *Grabarits István kieg.*)

¹²⁸ Lásd részletesebben Fejér György 'Codex diplomaticus'-ában!

Az eredeti szövegrész így hangzik: „vidimus morbo lanquescentes lectorum mollium et ciborum copia et deliciis confoveri, pauperes vero largifluis eleemosynis satiari”

¹²⁹ De a király mégsem a lovagok, hanem a betegápolók sorába lépett, ezek öltönyében temettette el magát. Talán valami emlék volt ez a királyaink egykori betegápoló szerepére, főleg mérgezés esetén csodatevő orvosságukra, ami összeférne a francia és angol király hasonló csodáival. – Vö.: Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 2. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 13. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 122.)

nyokban részesítette őket.¹³⁰ Milyen gazdag volt a rend, abban foglalhatjuk össze, hogy birtokai felsorolása Batthyány művében négy ívrét kolumnát tesz ki.¹³¹ Virágzása idején, mint annyi más, külső kapcsolatait a lovagrend sem hagyta el, mivel pedig mestere, káptalanja idegen volt, hihető, hogy a sok új találmány, sok idegen befolyás könnyen érvényesült itteni betegápolásukban. Sajnos erről, akárcsak tudományos működésükről, nem szólhatunk. A templáriusok megszűnte után, mikor ennek birtokait is megkapta, szakítva a rhodusi központtal, külön tartománnyá alakult (1341), egyidejűleg azonban belső fegyelme javultával hanyatlani kezdett. A pápák sürgetésére, néhány királyi beavatkozás feltartóztatta ugyan a bomlást, de meggátolni már nem tudta. A nagy jólét ölte meg a rendet erkölcsileg, utóbb anyagilag annyira, hogy birtokállománya fogytával már betegápoló kötelezettségének sem tehetett eleget. Aztán megszűnt, csaknem észrevétlenül és csak emléke él, hogy fénykorában a fürdőkre és ásványvizekre éppoly gondot fordított, mint a többi szerzet. Így tudjuk, hogy a mai mohai forrás, az egykori pogány áldókút, a fehérvári ház birtoka volt. Ott működött laikus testvérként Fráter Göncöl, akinek irodalmi munkásságát ugyan nem ismerjük, de tudományára figyelmes lett a pápa, maga szentelte pappá és a spalatói, majd a kalocsai érseki székhelybe emelte.¹³² 1238-ban Béla király a fehérvári háznak adta a régi győri várterületen volt fürdőt, másik adománylevelében pedig azt a nyilvános esztergomi fürdőt (balneum commune), amit nagyanyja épített.¹³³

1269-ben a füzegetői¹³⁴ ispotályosoknak újabb adományul adja a közeli Sár melegforrásait, hogy ott fürdőt építsenek. A lovagoké volt a gyógyerejűnek tartott Csabafő vize Csóron, bár később csak malomhajtásra használták.¹³⁵ A lovagok bírták 1236 óta a csurgói ásványvizet, a bodajki forrásokat pedig 1193 óta, mivel a dömösi prépostság birtokából kiesek. Itt a rend bomlása idején, 1476-ban, nagy pör folyt a Serédiekkel e gyógyforrásért, nyilván bizonyos jövedelem vagy haszon fűződött hozzá, mert 1517-ben Serédi Péter a lovagoknak egy, a kútnál foglalkozó gazdatisztjét, miként a perirat mondja: „fejéhez vágván egy üveget, megölte”. Az ásvány-

¹³⁰ Vetera Monumenta, historica Hungriam sacram illustrantia. Maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologico disposita ab Augustino Theiner. Tomus primus. Romae, 1859. Typis vaticanis. pp. 218–231.

¹³¹ Vö.: Ignatius Batthyány: Leges ecclesiasticae regni Hvmgariae, et provinciarvm adiacentivm, opera, et stvdio I. comitis de B. episcopi Transilvaniae collectae, et illvstratae. Tomvs I. Albae-Carolinae, 1785. Typis episcopalibus. 7 lev., 706 p.; Tomvs II. et III. Clavdiopoli, 1827. Typis quondam epispalibus. 514, 669 p., 7 lev.

¹³² Fraknoi Vilmos: A veszprémi püspökség római oklevéltára (Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis). 1103–1526. Vol. 1–4. Bp., 1896–1907. (Az idézett hely: Vol. 1. p. LXXXIV.)

¹³³ Lásd részletesebben Fejér György 'Codex diplomaticus'-ában!

¹³⁴ Más elnevezéssel: fizegtői; lásd erre vonatkozóan korábbi jegyzetünket (– a szerk. megj.)

¹³⁵ Károly János: Fejérvármegye története. II. köt. Székesfejérvár, 1898. Csitári. p. 463.

víz-töltésnek ez a szomorú epizódja további súlyos pörrel végződött. Különben tudjuk, hogy a forrás mellett egykor kórház és fürdő is volt.

Mesterséges fürdője volt a rendnek Nagymaroson, de ezt már 1292-ben 2/3-ad részben bérbe adják, saját betegek számára csak 1/3-ad férőhelyet tartva fenn.

Rupp Jakab adatai szerint¹³⁶ a johannitáknak Buda területén három kórházuk lett volna az óbudai Szentlélek ispotályon kívül. Ezt a föltevést saját adatai cáfolják. Az óbudai kórház és fürdője, mivel a római Confraternitas Sancti Spiritus tagja, nem lehetett a johannitáké, hanem magáé a Szentlélek-rendé. Ellenben a lovagok bírták a mai Császárfürdő táján volt Szentháromság kórházat (Felhéviz), valamint a Gellérthegy és a Duna közötti házsoron volt Szent Erzsébet templomát, a hozzá tartozó fürdővel. Ez Zsigmond király korában annyira virult, hogy az új sárkányrend lovagjai itt gyülekeztek és vállalták temploma kegyesuraságát. Harmadik kórháza volt a lovagrendnek a Szent Miklósról nevezett templom mellett, valahol a mai Pest területén, de ennek emléke elenyészett. Hogy ezenfelül Budán még egy, Szent János templommal bíró kórházuk lett volna, nem valószínű.

Az óbudai kórházat illetőleg tudjuk, hogy az itteni klarisszák 1367-ben ajándékkul nyerik a királyné fürdőjét, 1369-ben pedig ennek közelében volt, egykor gyógyszertárnak épült kórházat. Ennek a gyógyszertárnak a múltját csak feltevéssel kereshetjük. A klarisszák zárdája a Szentlélek temploma közelében volt a Duna-parton, egy malom közelében, amit az apácák már korábban, 1355 táján nyertek Erzsébet királyné húga, Kunda hercegnő adományából. Azt kell hinnünk, hogy ez mind, a patikával együtt, az egykori Szentlélek-rend hagyatéka. Volt ott még egy másik, Kremheld fürdője néven ismert ház, nyilván szintén az elpusztult kórház maradványa, a híres Fehér egyháza közelében, egy kis patak mellett, valahol a mai aquincumi Krempel malom táján. Azonban mivel az apácák Óbudán csak 1334-ben jelentkeznek, új kolostoruk pedig 1346-ban készül, világos, hogy noha jogutódai lettek a letört Szentlélek-rendnek, klastromát és kórházat mégsem vették át.¹³⁷ Mi okozta az egykor oly népszerű, egyébként nyugaton tovább virult rendnek kivonulását, nem tudjuk, hiszen Péter horvát bán még 1487-ben, Werbőczy István pedig 1519-ben a rend külső tagjai közé lépnek, másik budai kórháza pedig Oláh Miklós érseksége idején még fennállott.

*

¹³⁶ Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. Akadémia. p. 23.

¹³⁷ Erre nézve lásd az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Kaprinay-gyűjteményét (az 1422–1435. évi okleveleket), ez a Kaprinay kéziratot anyagban belül: Vol. XXX. 1357–1376. lev.

Körülbelül ez volt a bomlásnak szokott lefolyása, a züllés, amit a pápa és a magyar püspöki kar utóbb oly gyakran kifogásolt. Ismeretes pl. a pécsi püspöknek 1472. évi intézkedése egy ilyen méltatlan kórházvezető ellen.¹³⁸ Nem lehet feladatunk ezt a dekadenciát bővebben tárgyalni, de bizonyos, hogy sokszor külső tényezők hozták létre. A kew-i bencések, írja a pápa (1198), egykor dús jövedelmeik birtokában 30-an szolgálták a betegeket. Most – igaz, hogy számban megfogyatkozva – elhanyagolják kötelességeiket. A közérdek – folytatja tovább – nem szenvedhet, a betegek számát csökkenteni nem szabad.¹³⁹ Hasonló lehetett a lovagok hanyatlása, mert a pápa feddvén az esztergomi Szent Istvánról nevezett keresztet (1272), szemükre veti, hogy a betegek és szegények kárára vendégeskednek. Inti őket, alkalmazkodjanak Béla király alapítólevelére, szolgáljanak a betegeknek és az utasoknak úgy, mint régen. Más alkalommal még kíméletlenebb hangon ír: „szegénységtek idején, úgymond, bővebb alamizsnát adtatok, mint ma, jobban viseltétek gondját a szegénynek és a kórháznak, pedig akkor a sok gond mellett távol, Keleten harcoltatok, míg most csak gyönyörökben tobzódtok...”¹⁴⁰

E kétségtelen züllés mellett sokat rontott a kolostorok és kórházak sorsán a szomszédok fosztogatása. Ebben aztán a polgárság, az ún. békés, szenvedő elem vetekedett a leggarázdább főúrral. Ha Zrínyi Miklós fölperzselt az ősei temetkező helyét őrzött pálosokat, vagy a dicső Lévai-család a szomszéd sági monostort, ennél sokkal alaposabb munkát végeztek előbb a korponai polgárok Bózon vagy Selmec és Körmöcbánya egyesült hadi ereje Garamszentbenedeken.

Mikor az alsó bányavárosok népe így dühöng szerzeteseivel szemben, Késmárk 1348-ban, Szepesváralja 1400-ban szerzett kórházát megint szerzetesekre, ez esetben augustinusokra bízta, a versenyző Szent Antal-lovagok ajánlata ellenében.¹⁴¹ Elégtételül a lovagokat csakhamar a segesvári polgárok hívják meg a kipusztult Szentlélek-rend helyébe.¹⁴²

Egy-egy elpusztult rend helyébe, miként láttuk, a püspök valami kisebb szerzetet küldött jogörökösnek, vagy pedig Erdély és más külföldi esetek tanúsága szerint a kórház, vele együtt patikája, a megmaradt vagyon felhasználásával polgári, azaz városi alapítvánnyá lett. Így érthető,

¹³⁸ Joseph Koller: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tom. IV. Posonii, 1796. Landerer. p. 211.

¹³⁹ Fejér, G.: *Codex diplomaticus*. Tom. II. Budae, 1829. p. 366.

¹⁴⁰ *Vetera Monumenta, historica Hungriam sacram illustrantia*. Maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologico disposita ab Augustino Theiner. Tomus secundus. Romae, 1860. Typis Vaticanis. p. 8.

¹⁴¹ Carolus Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Pars. 1. Viennae, 1774. Trattner. p. 418.

¹⁴² Friedrich Müller: *Geschichte der siebenbürgischen Hospitäler*. In: *Zum Schluss des Schuljahres 1856/7*. Veröffentlicht von G. D. Teutsch. Kronstadt, 1857. 41 p.

hogy a városi patikák keletkezése időbelileg egybeesik a rendek pusztulásával, illetőleg, hogy a polgári elem előretörését csak a szerzetesek által előidézett helyi viszonyok tették lehetővé, mert a legrégebb „városi gyógyszerárak” mindenkor az ilyen romokból, illetőleg romok helyén támadtak. Ámde ha elfogadjuk ezt a legtöbb esetben szakadatlanul fennálló jogfolytonosságot, akkor a régi városi gyógyszerárak korát, tulajdonképpen az alapító szerzet működésétől kezdve kellene számítani. Azaz tudva azt, hogy pl. a nagyszombati kórház már 1292 előtt működik, amikor egy általunk ismeretlen rend kezéből a Szentlélek-rendre száll, megújított állapotban;¹⁴³ polgári kezelésbe pedig csak a reformáció idején jut (1531) – közel 250 esztendőskorában –, miért kell ezeket az éveket eltitkolni, vagy a patika korából levonni?

A szerzetes patikáknak valójában még a reformáció sem vetett véget, megbuktak ugyan a nagy gazdag rendek, hosszú időre itt hagyták az országot, de ez alig érintette a kolduló szerzeteket. Ezek ugyanis, eltérve a régebbi szerzetek szegénységi fogadalmának értelmezésétől, azt vallották, hogy nem elég az egyes testvérek vagyontalanságára törekedni, hanem még a közösen bírt rendi vagyon sem tűrhető. Természetes reakció volt ez az agyonhalmozott szerzetesi vagyonok korában és méltó feltűnést kelthettek az iparos, kézimunkából, vagy utóbb csak a hívek adományai-ból élő papok, akik így közelebb értek a közönség bizalmához, mint elődeik. A kolduló szerzeteknek a nagyközönségre való utaltsága, illetőleg a polgári, városi életbe való törekvése jól megfér az ő demokratikus szervezetükkel és érthető, hogy rövidesen népszerűkké lettek mindenfelé. Páratlan alkalmazkodó képességük lehetővé tette, hogy ahol kellett, betegápoló rend szerepét vállalják, vagy püspöki rendeletre kórházat, patikát kezeljenek. Nagyjában ez illik az összes kolduló rendre, noha belső szervezetük szerint elég távol esnek egymástól.

*

E nemes riválisok sorából említsük az elsőeknek érkezett *dominikánusok* (prédikátorok) nálunk 1225 óta viruló tudós rendjét, majd a nyomukba jött (1229) ferenceseket, illetőleg a belőlük kialakult minoritákat és kápcinuszokat, végül az 1372-ben érkezett karmelitákat.

Ezek mind a kétségtelen hanyatlás korában jöttek, de jelentkezésük, még mielőtt a tulajdonképpeni hatás érvényesült volna, azonnal üdvös reakciót hozott a beteg szervezetbe. Mert a koldus szerzetek saját példájukkal mutatták, mi mindent lehet elérni külső korrektívumok igénybevétele nélkül. Vegyük például a XIII. századbéli kolostoroknak mániává fajult alkémiáját. Veszedelmét felismerték a dominikánusok és az 1273. évi

¹⁴³ Fejér, G.: Codex diplomaticus. Tom. VII. Vol. 2. Budae, 1832. p. 173.

pesti káptalanjukban radikálisan eljártak ellene. Eltiltották tanulását, tanítását és mindennemű gyakorlását rendjük keretén belül – saját önkéntes elhatározásukból – éppen a legnagyobb alkémizálás idején. Pedig bizonyos, hogy nem lehetett nagyobb részük benne, mint a többi szerzetnek, közvetlenül csak az azóta szentté avatott rendtárs, Albertus Magnus: *Magia naturalis* lehetett a háttérben, esetleg a minorita Johannes Duns tanus: *Elucidarius*, vagy a ferences Roger Bacon: *De nullitate magiae* körül támadt pör.

Érdekesebb ennek a káptalannak 18. számú határozata, mert arról tanúskodik, hogy a szerzetnek a lakás- és talaj-higiéné körül már saját tapasztalatai lehettek. Nevezetesen kimondja, hogy jövőre kolostornak való helyet építkezésre csak akkor szabad elfogadni, ha ezt e célra külön kirendelt szakértő testvérek megvizsgálják és jónak találják.¹⁴⁴ A dominikánusok érvényt tudtak szerezni határozataiknak, nemcsak a maguk szűkebb körében, hanem a többi, tőlük aránylag távol álló szerzetek keretében is, és ezzel feltétlenül igazolták, hogy a meglazult kolostori fegyelem, mindenképp a meglazult engedelmesség, elsősorban az előljáró mulasztása.

Ez a felfogás érvényesült az 1279. évi *budai zsinat* annyiszor magyarázott határozataiban.¹⁴⁵ Azt látjuk, hogy az egyház, miután annyiszor kifakadt a szerzetesek helyi és személyi hibái ellen, most inkább a felügyelettel megbízott világi papság ellen fordul, elsősorban ennek hibáit akarja megjavítani és a barátokkal aránylag kevesebbet foglalkozik. Intézkedései jól mutatják a korabeli skolasztikus logikát. Így a 7. § eltiltja a papságot, hogy a támadó csapatok vérengzéseiben és általában a háborúban részt vegyen; ebből önként következik: a pap nem lehet részese halálos ítélet meghozatalának, nem lehet jelen végrehajtásánál mint tanú, ilyen ügyben levelet sem írhat; ennélfogva a sebészetnek azt az ágát sem gyakorolhatja, mely égetéssel vagy vágással jár („nec illam partem cerugiae exerceat, quae ad ustionem, vel incisionem inducit”). Magyarázatul hozzászól, hogy a papnak az istenítéletek (forróvíz, tüzesvas) ordiáliáiban sem illik részt vennie, mert ha ebből halál vagy csonkulás következik, ezzel az eljáró pap irregularitásba esik (IX). Ezután egy idegen szakasz közbevetésével kihozza a végső XI. pontot: a papok, beleértve a szerzeteseket, ne viseljenek kardot vagy fokost, vulgáris hordagiumot.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Fejér, G.: *Codex diplomaticus*. Tom. VII. Vol. 2. Budae, 1832. p. 24.

¹⁴⁵ Mi Péterffy szövegét követjük, lásd: Carol Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab Anno Christi MXVI. usque ad Annum MDDCCXV. Accedunt Regum Hungariae, & Sedis Apostolicae Legatorum Constitutiones Ecclesiasticae*. Ex mss. potissimum eruit, collegit, illustravit ... Pars. I. In qua concilia & constitutiones ab anno Chr. MXVI. usque ad annum MDXLIV. prodeunt. Posonii, 1741. Typis Haeredum Royerianorum. p. 105.

¹⁴⁶ Talán a közönséges hordagium, kézi támadófegyvert értették a kifejezésen, amit nem fordíthatunk törnek.

A mai kor gyermeke mosolyoghat e szabályok külső okhalmazán és syllogismusain, de kétségtelen, hogy a VII–XI. pont szervesen összefügg. Azaz, ha korlátozni akarja a papság kihágásait és vérengzéseit, nem hagyhatja szó nélkül az operációs mániát sem. Találónan illik ez ebbe a korba, amikor annyi komoly tudós emelt szót ellene. A legatus tehát tapintatos indukciójával mindenek előtt a világi papságot tereli el a vérengzésnek és a pénzszerzésnek ettől az útjáról; de mivel a zsinaton jelen volt kórház-tartó szerzeteseket nem említi, kivételt sem statuál reájuk, világos, hogy reájuk ezt nem vonatkoztatta és az újszerű, a mi viszonyainkhoz szabott kifogás szerzeteseinket nem érte.

Mert itt a régebbi külföldi tilalmakhoz mérten mindenképpen új hang, új irány jelentkezik. Ismeretes, hogy 877 óta, mikor a reimsi zsinat akarta meggátolni a papság orvosi gyakorlatát, hány eredménytelen pápai tilalom, zsinati intézkedés hangzott el felváltva általában a papok, vagy speciálisan a szerzetesek orvosi gyakorlata ellen. III. Ince pápa (1130–1143) egymaga négy zsinaton ostromozta a „Szent Benedek és Szent Ágoston reguláit megtagadó kanonokok és szerzetesek visszaéléseit”, akik pénzszerzés okából római jogot és medicinát tanulnak.¹⁴⁷ Utána 1236-ban a toursi zsinat megint csak a jog- és orvostudományt művelő szerzeteseket korholja, a világi papokról hallgat, igaz, eredménye ennek sem volt. Nálunk, noha körülményeit nem ismerjük, ebben az ügyben hasonló, vagy talán még hevesebb harc folyt, mert végül IV. Orbán pápa (1263) felhatalmazta az esztergomi érseket, hogy a tilalom ellenére római jogot vagy medicinát tanult, ezért az egyházból kiközösített papokat feloldhassa.¹⁴⁸ Bármiként indult ez meg, tagadhatatlan, hogy a Nyugatnak e súlyos problémája nálunk a viszonyokhoz mért új megoldást nyert.

*

Milyen külső vagy belső befolyás érvényesült a *budai zsinaton* a kórház-tartó szerzetesek javára, nem tudjuk. Igaz, hogy IV. László udvarán akkor egy ferences (Tivadar) és egy dominikánus (Rudolf) orvos működött, kívülük még négy világi orvost tudunk, de ezeknek alig lehetett befolyásuk a rideg pápai legátusra, hogy ilyen sajátságos végzést hozzon. Az sem jöhetett számításba, hogy IV. Ince pápa (megh. 1254-ben) orvosa és gyóntatója Theodoricus, mint ex-dominikánus Cervia püspöke (1267 táján) adta ki híres Chirugiáját és vele hosszú időre megszilárdította rendje orvosi hírnevét. Feltehetjük, hogy a sebészetnek ez a lassú leválasztás a medicina testéről, sok helyütt tetszéssel találkozott, azaz örömmel vették, hogy a világi pap-

¹⁴⁷ Szövegét lásd: Haeser, H.: Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten. Vol. I. Jena, 1875. Verlag von Hermann Dufft. p. 833.

¹⁴⁸ Lásd Theiner: Vetera Monumenta, Tom. I. p. 248.

ság mentesítve van a chirurgia gyakorlásától, hiszen az igazi doktor ebben az időben az annyira fontos érvágást sem gyakorolta, és II. Frigyes császárnak 1241. évi egyetemi reformja már ennek az iránynak hódolt.

Mindamellet a legátus Budán másra gondolt. Miután más törvényével már megszorította a praxist kereső papság vidéki utazgatását, most a legkelendőbb, mindennapos műtéteket vonta el tőle. Egyébként hasonló szigorral jár el a vidéken csavargó szerzetesek ellen, sőt 64–66. szakaszában megtiltja, hogy tanulmányok ürügye alatt ők egyetemre menjenek és ott előzetes engedelem nélkül a maguk grammatikáján, teológiáján és logikáján kívül más tudományt (értsd: római jogot és medicinát) tanuljanak. Mivel a 38. § hasonlóképpen szabályozta a főesperesek kánonjogi tanulmányait, kiderül, hogy az egyetemre menő papokat, nemkülönben a szerzeteseket általában valamilyen approbációs vizsgának vetették alá, így aztán a „pauperes debiles, infirmi, aut alias inhabiles” [a nyomorult koldusok, betegek vagy egyéb rokkantak] egyetemen való naplopási lehetősége csökkent és a felelősség mindenképpen az illetékes püspökre, vagy még inkább az esztergomi érsekre hárult. Úgy látszik ezek az intézkedések beváltak, mert V. Celesztin pápa ezeket (1294-ben) forrásra való hivatkozás nélkül megújította.

Igaz, szigorúbban járt el, mint a budai zsinat. Eltiltotta a világi föl-szentelt papokat, vagy a javadalmas, bár a kisebb renden levőket mindenemű orvosi gyakorlattól, még a belgyógyásztól is; kivéven, ha ezt valahol sürgős szükség esetén kell gyakorolniuk, esetleg szüleik, barátaik vagy szegények javára, akkor csak ingyen vállalhatják. Ellenben a sebészetet föltétlenül eltiltja: „chirurgia, quae ad ustionem, vel abscisionem pertinet” [az égetéssel vagy kivágással járó sebészet] papnak nem való! A pápai tilalom szigorát utóbb még fokozta a würzburgi püspök (1298-ban), mert papjainak a véres sebészi műtéteket, még látniuk sem volt szabad. A szerzetesek orvosi gyakorlatáról ő sem intézkedik.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a budai zsinat bőségesen meghozta a maga termését odakint. Nálunk egyik kézzel fogható eredménye lett volna egy új országos kórház létesítése. Ehelyett a szoroson vett helyi medicina terén újdonság lett a felmerülő sokféle fakasztó, érlelő flastrom, kenőcs és hasonló patikai szer, amire papjaink az addigi apró műtétek helyett kényszeredtek, de hogy a sebészet gyakorlását azonnal elhagyták volna, arról szó sem lehetett! Zsinatunknak még egy tanulságára utalhatunk. Statumainak szövege – a végzés értelmében – minden káptalanban és minden hiteles helyen – könyv alakban leírva, láncra kötve – őriztettek. Sok példány, kb. 50 készülhetett belőle, mindamellet, ha Róma meg nem őrzi a magáét, nálunk egyetlen emléke sem maradt volna. Ezt tudva világossá lesz, milyen könnyen vesztetett el valamelyik hazai auktornak egy példányban írt műve, a mi súlyos viszonyaink közepette, ha ilyen 50 példány tudott nyomtalanul elveszni.

Nem foglalkozunk a budai zsinat többi idevágó részletével. Megfogant-e a sok üdvös újítás, vagy elfojtotta-e a rákövetkezett zord idők viharra, nem keressük. Mint láttuk, külföldön némi visszhangot keltett, de közvetlen eredményei itt sem jelentkeznek. Föltűnhetik azonban, hogy nemsokára (1309) itt járt másik pápai követ, Gentilis zsinati határozatai, noha javarészt az 1297. évből indulnak ki, a papi orvosok, ügyvédek, vagy az egyetemjárás kényes dolgát egy szóval sem érintik. Pedig a budai zsinat szelleme még élt. Ráismerhetünk az erdélyi ferencesek 1499. évi házi szabályaiban,¹⁴⁹ mert pl. a 7. szakasz világosan erre utal. Gondoskodik a rendbeli betegek gyógyszerrel való ellátásáról, egyúttal börtönt ígér annak a szerzetesnek, aki főnökének előzetes tudta nélkül világiak gyógyítására vállalkozik:

„...a szerzetesek továbbá ne készítsenek orvosságokat a világiaknak előjáróik engedélye nélkül, különösen pedig ne kezdjenek szemészeti kezelésbe, ne purgáljanak, s ne merészeljenek sebeket fekélyeket vagy daganatokat gyógyítani. Körültekintően azonban közölhetik a növények ismert hatásait.”¹⁵⁰

Tehát nem bocsátkozhatnak szemgyógyításba, nem adhatnak hajtószert, sebet, fekélyt, vagy kelevényt sem kezelhetnek; ellenben kellő óvatossággal megtaníthatják a beteget bizonyos ismert füvek hatására. Ez megfér fent tárgyalt zsinatunk végzéseivel: nem árt a betegnek, de a rend patikáinak sem. Mert ezzel csak a vidéken koldulगतó külső tagjaik kuzuzslását korlátozták, egészen megszorítani úgysem tudták. Nyilvános kórházat rendszerint már nem tartottak, mindamellert bizonyos feltételek mellett megengedték a külső betegek felvételét a házi betegek közé.

*

Külön utalunk a vidéken járó szerzetes megszervezett „kommendálására”. A vidék népe ilyen módon, közvetlenül a klasszikus hagyományok alapján írt külön kézikönyvekből, a „Vetularius”-okból ismerte meg a füveket, tanulta a latin fordításból kapott neveket, ami sok etimológiát megfejt. Egyik eszköze volt ez ama bizonyos „ősi, népi medicina fenntartásának”, de Erdélyben, ahol keletkezett e szabályrendelet, még a kontinuitásnak sem ártott.

A rendnek egy másik 1505. évi határozata igazolja, hogy házi használatra mindenkor tartottak orvosságot, vagy fűszert, még az olyan kolostorok is, melyek patikáját igazolni nem tudjuk. Így e szabályzat 16. §-a ki-

¹⁴⁹ Ignatius Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae...* Tomvs III. Clavdiopoli, 1827. Typis quondam episcopalibus. p. 628.

¹⁵⁰ Az eredeti szövegrész így hangzik: „...item fratres non praesumant facere medicinas saecularibus, sine sourum, licentia praelatorum et praecipue non se intromittant de sanatione oculorum, nec dent purgationem, neque vulnera, ulcera aut aposthemata audeant curare, Possunt tamen caute, scitas virtutes herbarum dicere.”

mondja, hogy a testvéreknek hetenként csak egyszer szabad ételüket fűszerezniük (*speciebus condere*), hacsak a főnök a vendég kedvéért, akit szabályszerű lábmosás megillet, a fűszer felől másképpen nem intézkedik. Ilyen vendég jelenlétében, legalább a két első napon jószerivel megadandó minden fűszer az asztalnál, de ha nincs, legyen a vendég belátással.¹⁵¹ Mivel pedig az ilyen orvosságnak használt fűszeres anyagokat (aromata) a ház patikája adta, gondoskodott a konyháról és amennyire a jóvedelem engedte, a patikát sem hanyagolták el.

Az 1505. évi 'Rákosi végzés' a betegápolásra nézve fenntartotta a régi rendet: „a betegekre a gvárdgyián utasítása alapján legyen gondjuk, aki az ispotály és egyebek fölött döntve ítélni a betegek táplálékáról is, amelyből mindig ki kell venni minden ártalmasat és feleslegeset”.¹⁵²

A szerzetek üzleti tevékenységét már a budai zsinat emlegeti; újból szabályozta ezt XVIII. Orbán pápa 1637-ben, itt végre megértjük, mit értettek ezen. Rendelete kiterjedt a kolduló és nem kolduló rendekre, beleértve a jezsuitákat, mert szó szerint ezt mondja: „saját kezűleg vagy mások által gyülekezeteikben árusítani, vagy fűszeres, pék, mészáros mesteriséget űzni – kivéve ha rendtársaik vagy tanítványaik hasznára történnék – sem gyógyszereket, sem kenyeret, sem húst eladni ne merészeljenek”.¹⁵³

Ebből látjuk, hogy a XVII. századbeli kolostorok – híven a régi hagyományokhoz – hányféle iparos műhelyt tartottak, s a patikai szereken kívül fűszert, kenyeret, meg posztót árultak. A pápa eltiltotta a papoknak a nyereszkedés céljából folyó üzletet, ellenben szabaddá tette, ha áruikat laikusok „*ex devotione et charitate*” [hitből és szeretetből] osztják. Ez a felfogás szabályozta utóbb a rendek orvosi gyakorlatát, főleg a patikatartást, arra törekedve, hogy megfelelő világiak gyakorolják, de ha ilyenek helyben nincsenek – XIII. Gergely és VI. Miklós pápa határozatai szerint –, szükség esetén, átmenetileg a rendtársak sem tilthatók el annak művelésétől.

Legtöbbször azonban sebész jogosítvánnyal bíró fráterek kerültek a kolostori patika élére, akik valamelyik jezsuita egyetemen filozófiai magiszterekké promoveáltak, sőt egy-egy jezsuita gyógyszertárban gyakorlati képzésben is részesültek.

Erről a felsőbb képzésről azonban csak elejtett adatok szólnak, végleges képünk nincs róla, bár – a jezsuita tankönyvek és kéziratok után ítélve – a fizikába illesztett természetrajz és kémia tanítása elég alapos lehetett.

¹⁵¹ Batthyány id. mű p. 648.

¹⁵² Batthyány id. mű p. 653. – Az eredeti szövegrész így hangzik: „*fiat infirmis caritas secundum discretionem quardiani, qui cum infirmario et aliis discretis iudicet de victu infirmorum, quibus semper nociva et superflua abstrahantur*”

¹⁵³ Az eredeti szövegrész így hangzik: „*...per se aut per alios in suis conventibus venalem artem, sive aromatarium, pistorium, lanificium exercere, praeterquam pro suis religiosorum, aut alumnorum usibus; nec pharmaca, panem, carnes, vendere praesumant.*”

Mutatványul a kisebb rendek történetéből megemlékezünk a regényes fekvésű Lechnitzről. A szepesi vörös klostrom 1319 előtt, mikor a karthauziakra szállt, talán a Szent Antal rend kezén volt. E régebbi működéséről alig van említés, a karthauziakat pedig 1567-ben űzte ki a reformáció. Helyükbe hosszú szünet után csak 1703-ban, helyesebben 1711-ben jöttek a kamalduliak, akik közkívánatra 1754-ben – régi jogon – szintén patikát állítottak. Ez azonban már nem a régi helyén nyílt meg, az öreg torony tövében, mert mikor a klostrom világi kézre jutott, előbb a patika, majd az épülete kezdett omladozni. Ennek romjait az új szerzetesek eltakarították, az udvar bővítése érdekében, kórházukat és patikájukat pedig a klostrom első emeleti celláiban helyezték el. Ezenkívül – nem tudni, vajon így volt-e régebben is – a kamalduliak korában fiókatikája volt a közeli, de már lengyel területen létesült kénes fürdőben, ahol egész nyáron nagy közönség gyűlt össze. A kolostor kertjében maguk a páterek termeltek gyógyfüveket, majd a környékbeli nép által termeltették szükségüket és úgy megkedveltették magukat, hogy a szekularizáció után az utolsó prior ott maradt a faluban. Hálás hívei (1793-ban) az üresen álló templomban temették el, síremléke nemrégiben még látható volt. A gyógyszertár utolsó nagyhírű vezetője, Fráter Ciprián, az ezermester, állítólag „repülőgéppel” járt betegeihez, de hiteles tény, hogy Montgolfier léggömbkísérleteket folytatott, és miként a 'Magyar Hirmondó' írja, néhányszor valóban fölszállt.

II. József dicső reformjai ezt a csendes fészket sem kímélték. A szétzavart rend patikáját, mint annyi mást, eladatta volna a kincstár, de hiába tűzött ki rá árverést, vevő nem akadt. Utóbb az Irgalmasoknak kínálta fel ingyen, a klostrom területével együtt, de nem ment. Az akkori piacot annyi ilyen holmi lepte el, jobb és szebb portéka (minden áron alul), hogy innen az országhatárról még a fuvar költséget sem érte volna meg a kamalduliak szerény holmija. A gazdátlan kolostor felszerelése tehát patikástul ott maradt és mikor az eperjesi püspök tulajdonába került, már jó része eltűnt. Utóbb a klostromot az ott lakó erdőőr gondozta. Az 1880-as évek elején ott járt látogatók szerint, az egyes cellákban még akadtak könyvek, a patikában edények, ócska írások, de azóta ez mind eltűnt. 1901. nyarán az egykori laboratórium boltozatán még kivehető volt a felirat „Hic labor, hic opus” [Itt a munka, itt a mű], de egykori felszereléséből csak a sisak nélküli beépített desztilláló üst, a sarokban pedig egy kisebb, összetört vesica hevert. Jórészt ép volt még a cserépkandalló és mellette egy ismeretlen helyről kiemelt márványmedence, állítólag a kórház egykori vízvezetékének maradványa. Az officina berendezéséből mindössze néhány romlott polc és 32 feliratos dupla fiók volt látható. Az edényeket rég elhordták a látogatók. (...)

*

Egészen más világ a *jezsuita* gyógyszertárak ügye. Miként annak idején a koldulórendek gyógyszerárai a nagy szerzetek romjain, úgy jelentkeznek ezek a diadalmas reformáció és a fejlődő, de még gyöngye polgári gyógyszerészet mezőin, természetesen nehezebb viszonyok között. Számolniuk kellett egyfelől az elenyészett rendek hagyta betegápoló tradíciókkal, másfelől az új gazdasági viszonyokkal, de főleg az új világ felfedezései nyomán átalakult medicina körülményeivel. Kár, hogy ennek a fontos kérdésnek eddig kutatója nem akadt.¹⁵⁴ (...) A jezsuitizmus gazdag irodalmában – említsük René Fülöp Miller *'Macht und Geheimniss der Jesuiten'* című¹⁵⁵ bőséges bibliográfiáját vagy Meszlényi Antal *'A magyar jezsuiták a XVI. században'* című¹⁵⁶ kézikönyvét – egyetlen adat sincs a különleges jezsuita orvostudományról. Pedig eredményeik e téren vetekednek a művészet, matematika és más tudományokban való sikereikkel. Szabad-e különválasztani patikáik pazar berendezését, harmonikus szerkezetét a ma annyira kultivált jezsuita művészettől? Számunkra fontosabb az, hogy patikájuk külső pompája és dús belső felszerelése indította meg a polgári gyógyszertárak reformját Európa-szerte, egyben felidézte a sok ellenségeskedést, azaz e különleges konkurenciát nem bíró polgári gyógyszerészek gyűlöletét. A tüntetően felszerelt patikai fűvészkertek, a fényes laboratóriumok, az egzotikumokkal telt kamrák, melyeket a város népe csodálni járt, hozzávéve a meglepően olcsó taxát, mind magán viselte, legalább kívülről nézve, a tisztességtelen verseny bélyegét. Igazában nem az volt. A saját házában, adómentesen működő jezsuita gyógyszertár, mint a Társaság világszervezetének egyik láncszeme, mivel a maga drogait rendszerint közvetlenül kapta a külső kereskedelem megkerülésével, olcsóbb kellett hogy legyen a polgárinál. Hiszen volt idő, amikor egy-egy szer, pl. a china-kéreg, peru-balsam s más, legalább mint megbízható áru, csakis jezsuiták útján került forgalomba.

És ha ezeket 50–60%-nál olcsóbban adta, még mindig keresett az áruján annyit, mint a százalék nélkül eladó polgár. Közismert dolog volt ez, tehát a publikumot nemigen kellett csalogatni, hogy hiteles jó dolgot vegyen olcsón, a kétése és drága polgári áru helyett. Másik ugyancsak „gyűlöletes erénye” a jezsuita patikáknak feltétlen tudományos haladásuk. Ismerjük jó egynéhány magyarországi jezsuita patikának kézikönyvtárát (katalógusainak egy részét annak idején az orvostörténelmi kiállításon mutattuk be), ezekből látszik, mit olvastak, mit tanultak a páterek. Ezt tudva megértjük, ha nagy reformelvüket: „Recedant vetera, vana sint

¹⁵⁴ Szerencsére a 2000 utáni években az Orvostörténelmi Közleményekben új feldolgozások jelentek meg a jezsuita gyógyszertárak történetére vonatkozóan (*–a szerk. megj.*)

¹⁵⁵ René Fülöp Miller: *Macht und Geheimniss der Jesuiten*. Leipzig, 1930. Grethlein. 576 p.

¹⁵⁶ Meszlényi Antal: *A magyar jezsuiták a XVI. században*. Bp., 1931. Szent István Társ. 203 p. (Szent István könyvek 92.)

omnia” [El a régivel, mind fölösleges!] miként a művészetben, itt ugyancsak érvényesítették és sok ócska, hitelét veszített szert, sokféle drogot ki-dobtak, hogy újakkal pótolják. Minden kézikönyv elmondja, mit köszön a gyógyszerisme az Újvilágot járt szerzeteseknek, elsősorban a dominikánusok, a ferencesek és jezsuitáknak, mi nem ismételjük ezt, ellenben felvetünk egy fontosabb, eddig ugyancsak nem bolygatott kérdést, a jezsuita gyógyszerárak jogát.

*

Kiindulunk Pozsony 1658. évi jezsuita patikájának (a mai Salvatornak) az adományozásából, mikor Lippay György hercegprímás – eddigelé a jezsuita kollégiumban fenntartott házipatikáját – a Társaságnak engedte át.

Jogáról, illetőleg a patikának a várossal szemben leendő helyzetéről, mintha teljesen elintézett dologról volna szó, a prímás nem beszél, de a város sem feszegeti a dolgot, tudomásul veszi, hogy a pátereknek ezentúl patikájuk lesz. Egyszerű pátens tudatja:

„Mi Lippay György ... a jelen sorokkal adjuk emlékeztetőül mindenkinek, akit illet, hogy költségünkön Pozsonyban, a Jézus Társaság Kollégiumában patikát állítottunk használatunkra. Ezennel ezt ugyanennek a Társaságnak ajándékoztuk és adományoztuk, amint a jelen sorok hatályával adjuk és adományozzuk, avval a föltétellel, hogy utódaink, rokonaink egyikének és senki másnak sem lesz és lehet reá joga, de nem is formálhat jogot rá semmi szín alatt soha. Hanem az említett kollégium legyen köteles, amíg élünk, az említett patikából orvosságot szolgáltatni személyünknek. Kiadatott pozsonyi kúriánkban, május utolsó napján, az Úr 1658. évében.”¹⁵⁷

Nehéz ezt összeegyeztetni a pozsonyi magisztrátusnak 50 évvel korábbi (1604, illetőleg 1608) álláspontjával, amikor Kessler Bálintnak patikajogot adományoz ünnepélyes formában, akárcsak 1611. évi határozatával, amikor kimondja, hogy három gyógyszerháznál többet engedélyezni nem fog, most pedig az érsek eljárását és az új patika megnyitását szó nélkül tudomásul veszi. Még inkább jellemző, hogy az érdekelt gyógyszerészek

¹⁵⁷ Egyetemi Könyvtár Kézirattára: Collectio Hevenesyana Tom. 69. p. 44.

Az eredeti szövegrész így hangzik: „Nos Georgius Lippay etc. memoriae commendamus tenore praesentium, quibus expedit universis, quod nos apothecam aere nostro in usus nostros ereximus Posonii in Collegio Societatis Jesu – Hanc nunc eidem Societati dedimus et donavimus, uti vigore praesentium damus et donamus, ea cum conditione, ut nullus successorum nostrorum, consanguineorum, aut alius quispiam in eam jus aliquod, aut juris praetensionem aliquam habere possit ac valeat. Teneatur vero praedictum Collegium, quoad vixerimus ex praedicta apotheca pharmaca personae nostrae ministrare. Datum in curia nostra Posoniensi die ultima mensis Mai, anno Domini Millesimo sexcentesimo quinquagesimo octavo.”

sem tiltakoznak, noha utóbb (1694-ben), amikor I. Lipót, állítólagos felségjogon pozsonyi patikajogot ad Bécsben szerzett érdemei elismerésül Rauchenfeld Györgynek, a gyógyszerészek nevében a magisztrátus óvást emelt ellene, elannyira, hogy a doktor, minden udvari parancs dacára, csak két év múlva tudja megnyitni patikáját. A város ez alkalommal komolyan hangoztatja, hogy a patika-engedélyezés municipiális jog, és nem jus regale. Miért nem volt tehát sérelem a primás beavatkozása a jórészt protestáns tanács ügyeibe?

Megértjük a helyzetet, ha figyelembe vesszük, hogy a Szent Antal rend fentebb érintett 1309. évi rezignációja alkalmával átadta ugyan kórházát és patikáját a városnak, de jogáról ezzel nem mondott le. A katolikus polgárság állandóan felszínen tartotta, követelte ezt a reformáció idején, utóbb 1529-ben, mikor az épületet – hivatkozással a török elleni védekezésre – a tanács lebontatta.¹⁵⁸ Követelte ezt a polgárság 1505-ben, sőt az 1545. évi országgyűlés elé vitte panaszát, tárgyalta Pázmány Péterrel stb. A jog tehát megvolt, és ha most Lippay követelte a kórház időközben eltűnt vagyónát, a Tanács szó nélkül elismerte a régi szerzet patikajogát. Hogy a primás mennyire biztosnak látta helyzetét, igazolta azzal, hogy utólag sem látta szükségesnek a tanáccsal való magán-megállapodását elismertetni, vagy királyi jóváhagyással megerősíttetni.

Hasonló a helyzet Trencsénben, ahol a jezsuita patika minden további jogadás nélkül, mint az elpusztult Szentlélek-rend utóda jelentkezik. A primás itt sem kéri a földesúr, gróf Illésházy jóváhagyását, vagy a király megerősítését, mert a „jus antiquum” [ősi jog] előbbre való mindennél.

*

Körülbelül hasonló a helyzet Egerben. Buda visszafoglalása idején Eger vára még török kézben maradt, de már készültek ostromára. Abban 1687. július 9-én más szerzetesek kíséretében két jezsuita páter – mint tábori pap – vett részt. A püspök – méltányolva a páterek kitűnő szolgálatait más pályázó szerzetekkel szemben – 1578. évi térfoglalásuk jogán őket tartotta ott. Valószínű, hogy már valami kézi gyógyszerzárral jöttek a táborba, mert a püspök kiemeli, hogy a sebesültek szolgálatában mint betegápolók vettek részt. Utóbb Kolonics Lipót parancsnok az új kórház vezetését rájuk bízta, amikor legalább valami házi gyógyszerzárnak kellett már ott lennie, de valószínű, hogy inkább a kassai házuk, akkoriban híres patikáját vették igénybe, amíg Egerben lassan valami fiókpatika-féle létesült és végül önállósították. Az egri jezsuiták működése tehát e kórházi szolgálattal indult meg és Széchényi György primás, vagy Fenessy

¹⁵⁸ Ortway Tivadar: Pozsony város története. II. köt. 1. rész. A város középkori topográfiája 1300–1526-ig Pozsony 1895. Kiadja a Pozsonyi első takarékpénztár. p. 93, 300.

György egri érsek alapítványai, mikor a társaságot végleg megtelepítik, ezt az állapotot szankcionálják. Rákóczi harca idején a páterek menekültek, de a pestis idején visszatértek, ismét ők ápolták a betegeket, és mivel a városban gyógyszertár még nem volt, az orvosságról ők gondoskodnak. Magát a nyilvános patikát azonban a tartományi főnök ösztönzésére állították fel, és Thelekessy püspök 3000 forintos adománya (1713) csak a jórészt meglevő gyógyszertár új edényekkel való felszerelésére szolgált. Előzménye ennek az, hogy a rend akkor épülő temploma számára fedezetet keresett, amit patikája jövedelméből akart behozni, s az valamennyire sikerült is.¹⁵⁹

Tehát patika létesült volna jogadományozás nélkül, mert Thelekessy püspök, mikor a meglevő patikát fejleszti, alapításról, vagy a régi jog megerősítéséről nem beszélt; noha ezt a földesúr jogánál megtehetette volna. Utóda gróf Erdődy, bár az új ház föllendítésére sokat áldoz és patikáját igénybe veszi, működése jogcíméről ugyancsak hallgat.

Ennek megint a hasonló jus antiquum adja magyarázatát. Tudjuk, Eger négy középkori kórházának elsője az 1239. felújítás alkalmával cisztercita, majd ferences, végül minorita kézre került és csak a török világban enyészett el. A jezsuitákat 1578-ban e jogon telepítették meg Egerben, ezért igényelték – és mint tudjuk, megkapták – a szepesi ciszterciták javait; viszont bukásuk után őket megint a ciszterciták váltották fel. Ez volt a szerzetes vagyon gondosan ápoltságja.

A jezsuita vagyonról, így patikáik jövedelméről is fantasztikus adatok járnak, pedig könnyen kontrollálhatók, jó részük nyomtatásban is megjelent, csakhogy az illetékesek nem veszik figyelembe. Az egri patika jövedelméről tájékozást ad, hogy 1743-ban, mikor a templom már kész, a patika négy évi tiszta jövedelméből 1100 forintot fordíthatnak belső fölszerelésre 1761-ben kifejezetten „a patika 4 évi összjövedelméből” összegyűlt 5165 forintot fordítanak a templomra. 1763-ban hasonló módon 2039 forinton órárt és egy harangot vesznek, 1765-ben ismét 2000 forintot adhatnak két új harang beszerzésére, végül 1773-ban, közvetlenül a felosztatás előtt, készült főoltár, s a hazai barokk építkezés e szép emléke, ugyancsak a patika jövedelméből telt ki.¹⁶⁰

A szekularizáció idején, 1773-ban¹⁶¹ Egerben 16 jezsuita páter, 5 je-

¹⁵⁹ Nagy Béni: Az egri főgimnázium története. In: Az egri főgimnázium értesítője az 1913–14. tanévről. Eger, 1914. p. 10.

¹⁶⁰ Lásd: Az egri ciszterci rend. kat. főgimnáziumának 1901/1902-es értesítőjében (Eger, 1902. Líceumi ny.)

¹⁶¹ Úgy látszik Egerben szintén volt valami exotikum gyűjtemény, mert a liquidáláskor eljáró Kállay László másodalispán jelenti az udvari biztosnak, hogy „raritates penes specificatam connotationem” átadta a megyei chirurgusnak, mert ezeket az egyetemi Consistorium rendeletére Nagyszombatra kell szállítani. A jegyzék hiányzik, hogy emellett a tárgyak eltűntek, nem csodáljuk, hiszen ugyanakkor nyoma veszett az egri patika külön

lőtt és 8 laikus testvér működött, köztük Naissel Jakab 49 éves fráter, mint gyógyszerész, mellette mint sebész orvos infirmárius Kärtner Bernát. Az orvos elment a távozó páterekkel, de Jakab mesternek felsőbb rendeletre ott kellett maradnia, hogy a patika működésében zavar ne legyen. Így dolgozhatott két évig, míg 1775. június 17-én a kincstár nyilvános árverésen 4500 forinton adta el a patikát. Az új tulajdonost, Artner Józsefet még Jakab mester vezette be birtokába, aki a patika megvételére szükséges pénzt 6%-os kamattal az egri szemináriumtól vette fel, azonban személye és működése nem volt rokonszenves. Nevezetesen neki kellett behajtania a kincstár részére a patikában talált sok régi recept árát a késedelmes uraságokon, ami érthetőleg sok kellemetlenséggel járt. Hasztalan könyörgött Artner, mentsék fel őt e kellemetlen feladattól, mert már annyira gyűlölik a városban, hogy a patikát sem tarthatja meg. A közönség – úgymond – visszasírja jezsuitáit és azt a patikát, melynek egykor jótékonyágát élvezte, míg a mostanit csak végrehajtóul látja, átkozza a perlekedését, mert nem hiszi, hogy ezt a sok zaklatást a Magas Kincstár rendelte volna el. Mindezért csak az új, világi patikát okolja. Elkeseredésében a német tulajdonos feledést keresett a jó egri borban, míg elzüllött és sok adóssággal terheltlen otthagya patikáját, megszökött a városból. Menekülése közben a vármegye elfogatta és az adósok börtönébe csukta. Ez volt az első polgári gyógyszerész bemutatkozása Eger városában. Jellemző, hogy noha akkor a patika még egymagában volt (az irgalmasrend kórháza még nem nyert nyilvánossági jogot), forgalma annyira esett, hogy az Artner helyébe jött új kezelő még a kölcsön kamatját sem tudta fizetni. A szeminárium pörölte a követelését, és a patika két év múlva, újabb árverésen, a szeminárium birtokába ment át. Jogilag ugyan már 1775. augusztus 17-től fogva mint királyi adomány az időközben betelepített cisztercitákat illette volna, de valóban csak öt év múlva, azaz 1780-ban vették át a ciszterciták, mikor a kincstár nagy sokára megtérítette a szeminárium követelését.¹⁶²

II. József a jezsuiták feloszlatása után, mikor az egri collegiumot templomával és minden tartozékával együtt a cisztercita rendnek adományozta, a patika felől így nyilatkozik:

„Azt a gyógyszerterát, amelyet egykor Thelekessy püspök alapított a kollégium gyülekezetének szóló adományként, és amely ugyanebben a kollégiumban azóta is működik, s amelyet a továbbiakban is épségben meg kell őrizni, az egri szeminárium 4500 forintnyi összegét – mivel az a

könyvtárának, sőt még a ház nagy könyvtárának is csak töredékét lelta az eljáró Kovácsics egyetemi könyvtáros. (Lásd: Nagy Béni: Az egri főgimnázium története c. id írását, pp. 23–29.)

¹⁶² Lásd: OL Acta Jesuitarum Agriensium, 1773. No. 5058. lev.; 1776. No. 2–10. lev.

patikához ragaszkodott – a közpénztárból kifizetve, a ciszterci rend apátjának adományoztuk.”¹⁶³

Mint láttuk, a birtokbavétel soká késett, sőt a rend, noha már átvette a patikát, mert újból a templom jövedelmi forrásául kellett volna használnia, nem lelkesedett e kétes ajándékért. Már 1781-ben panaszolja az apát: eddig annyi pénzében van, hogy a gyógyszerész költségei és a gyógyszerek fedezése után alig marad valami belőle.¹⁶⁴ Valóban sok gondot szerzett ez a patika. Mert a rend, mely egykor saját kezelésében annyi kórházat és patikát tudott ellátni, már elfelejtette a régi gyakorlatot, de az új viszonyokba sem tudott beleszokni. Az átvételkor ott talált Erber József morva gyógyszerész működésével maguk sem voltak megelégedve, még inkább kifogást emelt ellene a Királyi Helytartótanács. Tiltakozott további alkalmazása ellen, mert egyetemi oklevelet nem szerzett, emellett a budai egyetemen rendezett pótkurzusra sem akart jelentkezni, inkább távozott. Jellemző az akkori viszonyokra, hogy a rend egyhamar nem talált provizort sem idebent, sem Morvaországban, noha a „Landessprache” sem lehetett akadály, hiszen Erber maga németül nem jól, magyarul alig beszélt. Ideiglenesen a második segéd, Spatz József vette át a patikát, míg a velehradi apát 1781-ben Wencel József morva gyógyszerészt ide nem küldte.

Hogy mennyire jogos volt az apát aggodalma, mutatják az alábbi, a patika bevételeit és kiadásait hitelesen feltüntető pénztári naplók. Így 1778. évi május 26-tól, mikor a rend átvette, június 30-ig, 124 forint 16 krajcár volt az első hónap bevétele. A következő júliusban már csak 110 frt 48 kr, augusztusban 108 frt 30 kr, szeptemberben 140 frt 52 kr, októberben 118 frt 9 kr, novemberben 132 frt 18 kr és decemberben 128 frt 39 kr volt a bevétel. A rend aggódva nézte ezt a pangást. A házfőnök, mint gimnáziumi igazgató, személyes jelenlétével akart ezen segíteni, ott lakott, ebédelt a patikában, de a helyzet nem javult. A következő év (1779) januárjában a számlákból 273 frt 20 kr folyt be, a napi kassza 166 frt 6 kr, februárban a számla 19 frt 49 kr, a napi kassza 145 frt 5 kr, márciusban számla 89 frt 59 kr, a napi kassza 148 frt 7 kr, áprilisban számla 28 frt 51 kr, a napi kassza 145 frt 18 kr, májusban a számlafizetés elmaradt, a napi kassza 127 frt 32 kr. Eszerint az első év májustól májusig terjedő jövedelme 2006 frt 40 kr, míg a költség – nem számítva a gondok fizetését– 674

¹⁶³ Az eredeti szövegrész így hangzik: „apothecam per episcopum quondam Thelekessy pro dote ecclesiae collegii fundatam et in eodem collegio praesistentem, atque successu etiam temporibus intactam perseverandam summa 4500 fl. seminarii Agriensis, quae eidem apothecae inhaerebat ex cassa generali enumerata – abbati Ordinis Cisterciarum donavimus.”

¹⁶⁴ Békefi Remig: A zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok története. IV. köt. A páasztói apátság története. 1702–1814. Bp., 1902. p. 253.

frt-ot tett ki. Ezen felül a templomra fordított kiadások és más, apró költség levonása utána tiszta jövedelmül 199 forint 19 krajcár maradt.

1780-ban mellőzzük már a részletezést, a kiadás éppen felemészítette a bevételt. A rend ez évben nem keresett, de még nem fizetett rá az üzletre. 1781-ben a bevétel 887 frt 7 kr, kiadás 513 frt 47 kr, 1783-ban a bev. 1103 frt 17 kr, kiadás 495 frt 9 kr, 1784-ben a bev. 978 frt 41 kr, kiadás 391 frt 22 kr, 1785-ben a bev. 897 frt 42 kr, kiadás 503 frt 29 kr, 1786. évi csonka esztendőben április 9-ig a bev. 394 frt 13 kr, kiadás 229 frt 45 kr, ekkor II. József a rendet feloszlatta, a patikát pedig, melynek az adománylevél értelmében érintetlenül a templom javára kellett volna szolgálnia, nyomban eladatta és kiköltöztette a kaszárnyának szánt klostorból.

Az utolsó négy esztendőben a számlajövedelmet egészen külön kezelték, így a pénztári napló 1783-ban májustól 1784 februárjáig 2205 frt 50 kr bevételt tüntet fel, amiből az évi materiális számla 1348 frt 49 kr, személyi járandóság 254 frt 4 kr. Hasonlóan 1785. márciusáig befolyt 2570 frt 25 kr, míg a materialista kiadás 1562 frt 2 kr, személyes járandóság 254 frt 4 kr (ez a provizor fizetése). Ezek a számok olyan tanulságosak, annyit mondanak el „az aranybányák” fénykorából, hogy minden további magyarázat nélkül megértjük, miért nem kívánta vissza a nemsokára (1802) helyreállított cisztercita rend a patikát és jövedelmét.

*

Néhány újabb vázlatot fűztünk a régiek mellé, egyeseket megint tudatosan elnagyolva, de sokat csonkán, mert valljuk be, tovább építeni nem tudjuk. Magunk valljuk, hogy forrásaink éppen a legfontosabb pontoknál apadnak el és meg kell állnunk, mert a további kutatás már nem a medico-historia, hanem az érdekelt szerzetesek feladata. Eddig sincs ugyan hiány a rendi monográfiákban, de vaskos kötetek a medicina számára anyagot alig nyújtanak, inkább hallgatnak róla, mintha feledtetni akarnák, hogy a szerzetesek egykor e tudománynak zászlótartói voltak.

Hogy hiányaink hosszú sorából csak néhányat említsünk, utalunk arra, milyen keveset tudunk a gyógyító rendeknek egymáshoz és a világi papsághoz való viszonyáról; pedig csak ez fejtené meg III. Ince pápa kifogásait a szerzetes rendek orvosi működése ellen. Kétségtelenül komolyabb alapja lehetett e négyszeres tilalomnak, mert a pápa nem ok nélkül rendítette meg így az egyházi betegápolás rendszerét, még mielőtt más helyettesítő tervről gondoskodott volna. Alapjában véve mégis elhamarkodott lépés volt ez az intézkedés. Kellő számú világi pap a szerzeteseknek történő felváltására a betegápolás terén még nem volt, sőt eredményei szerint be sem vált; viszont laikus elem, miként a rájuk bízott kórházak példája mutatja, még kevésbé volt alkalmas e célra; a világi orvos-gyógyszerész elem pedig csaknem hiányzott. Nem volt más mód, mint

szégyenszemre visszatérni az esetből okult, vagy nem okult szerzetesekhez. Az élet tehát keresztülgázolt e sokszoros tilalmakon és a szerzetesek újra elfoglalták jogukat a pápai és királyi udvarok medicinájában.

E kényes korszakról, előzményeiről vagy a kibontakozás részleteiről a medicina históriának alig van megbízható adata, míg az illetékes rendek – újból ismételjük – elég helytelenül, hallgattak róla. Pedig alapos tanulmányt vár e téren sok kérdés; pl. hogyan jött létre az a fordulat, mikor a világ, éppoly elfogultan, mint előbb, most már a világi papság orvosi gyakorlata ellen támadt? A zsinatok aztán felváltva, hol a szerzeteseket, hol a papokat tiltották el az orvos-gyógyszerési praxistól, 1446 és 1498. évi átkaik már a professzorokat sem kímélik, ha egyházi személyeket medicinára tanítanak. Mint tudjuk, ez sem használt. A reformáció, amikor annyi paporvos érvénysült medicinális tudása révén, nem hozott változást, mert nálunk és külföldön még bőven akad medicinát gyakorló pap és gondoljunk csak a „patres botanices” panaszaira, a szerzetesek befolyása sem csökkent. Ellenben hirtelen megakad a medicina iránti érdeklődés az ellenreformáció idején. Nálunk Pázmány Péter korában, már csak elvétve akad egy-egy olyan tudós szerzetes, mint Sövényházy Marcell szkalkai bencés apát, aki büszkén viseli teológiai doktorátusa mellett a „*medicinae doctor*” címet. Hogyan jött létre ez a nagy változás?

Mikor Pázmány Péter a nagyszombati egyetem jogaiért küzd Rómában, az orvosi kart Barberini bíbornokhoz írt levelében e keserű szavakkal követeli: „Nemzetünk számára oly idegen az orvostudomány, hogy egyetlen magyar orvos sincsen, hanem külföldieket és jövevényeket alkalmazunk”.¹⁶⁵

Felvetettünk néhány megoldást váró tételt.

¹⁶⁵ Lásd: OL Acta Jesuitarum Irr. Colleg. Tyrnav. B. 413. No. 191. Pázmány–Palkovics levelezése, kelet nélkül.

Az eredeti szövegrész így hangzik: „A medicina adeo haec nostra natio aliena est, ut nec unicus quidem Ungarus medicus reperiat, sed exteris et advenis utuntur...”.